

PEJZAŽI NESTAJANJA

„Kashyam Maranam Mukti“ ili
„Smrt u Varanasiju je oslobođenje“¹
ZABILJEŠKA S TERENA, 30. LISTOPADA 2012.

M5 ■ FELIPE VERA

Danas je bio dan Šakti,² Šivine ženske inkarnacije. Tisuće žena sjedile su na ghatovima³ i prolazio sam između krugova koje su formirale. Krenuo sam od Assi ghata.⁴ U blizini glavnog mjesta za kremiranje video sam red ljudi koji su slijedili leš umotan u narančastu svilu. Pridružio sam se gomili koja je hodala prema Manikarnika ghatu.⁵ Kada smo stigli, prisustvovao sam čitavom obredu kremiranja. Tijelo je dopraćeno do obale rijeke i potopljeno u Ganges. Kada je mrtvac primio posljednju kupelj, tijelo su polegnuli na lomaču. Zatim je jedan brahmin⁶ prišao rijeci s brončanom posudom, zagrabio nešto vode i vratio se do lomače. Sjeo je na zemlju pokraj tijela i počeo spravljati neku tekućinu u posudi. Kada je dovršio pripravak, prišao je pokojniku čije je lice otkrio jedan od članova obitelji, i kapnuo nešto tekućine na lice pokojnika ponavljajući rečenice na sanskrtu. Odmah nakon toga zapaljena je vatra. Miris spaljenog mesa i pucketanje drva nije prestalo dok se cijela lomača nije pretvorila u pepeo. Činilo se da nitko ne pati. Nitko nije plakao. Nije bilo gomile kao na drugim ghatovima. Je li to bilo zbog mirisa ljudskog pepela ili dima koji se dizao iz tinjajućih lomača, ali činilo se da Šakti ne može ili ne želi doći do toga mjesta. Samo su muškarci mogli stajati u blizini. Sunce je počelo zalaziti i svjetlost je napustila grad. Trajno žarenje pogrebnih lomača bilo je u suprotnosti s prolaznošću Šaktine svečanosti. Dan koji je započeo slavljenjem rođenja završio je obećanjem da će se krug prekinuti i da se čovjek nikada neće ponovno roditi.

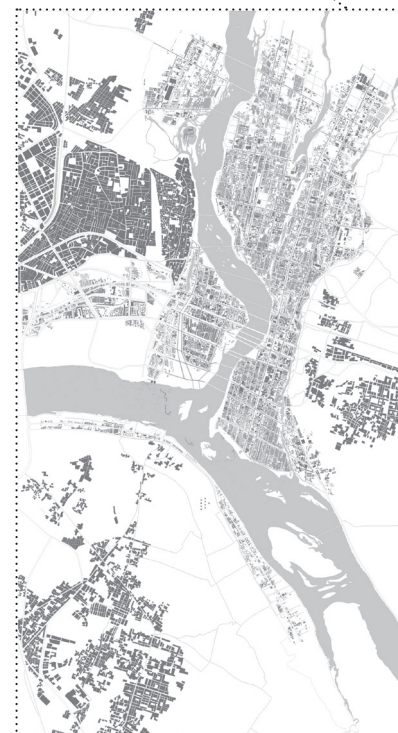

LJUDI U VARANASIJU NA ŠAKTIN DAN.
FOTO: FELIPE VERA, 2013.

GHATOVI U VARANASIJU TIJEKOM POVLÄČENJA MONSUNA.
FOTO: FELIPE VERA, 2013.

ZEMLJOVID PRIVREMENOG GRADA.
JUAN PABLO CORRAL I FELIPE VERA, 2013.

LOKALITET KUMBH, POGLED IZ ZRAKA.
IZVOR: ALLAHABAD KUMBH ADMINISTRATION AUTHORITY, 2013.

Upravo opisani prizor zabilježio sam u Varanasiju tijekom terenskog rada. Iako se nekima to može učiniti nadrealnom ili izvanrednom situacijom, zapravo sam prikazao svakodnevnu praksu u tom gradu. Osim specifičnosti opisanog obreda – koji mi se u to vrijeme činio fascinantnim – ova kratka vinjeta također govori o urbanizmu koji se postavlja u odnos prema pitanjima vezanim uz vrijeme, u smislu trajnosti i prolaznosti, na daleko nijansiraniji način od onoga koji obično susrećemo u takozvanim modernim gradovima. Možemo doći do zanimljivih promišljanja razmotrimo li pobliže paradigme iz kojih takvi oblici urbanizma proizlaze i perpetuiraju se, a koje bi nam mogle pomoći u raspravi o kritičnim aspektima gradova na drugim geografskim područjima. Zapravo, u vrijeme kada sam bio na spomenutom terenskom istraživanju bavio sam se s deset prijedloga Andree Branzija za novu *Atensku povelju* koji donosi kritičke provokacije za radikalno promišljanje urbanosti usmjereno na više holistički, a manje eurocentrični projekt. Od deset prijedloga koje navodi, čini se da treći neposredno upućuje na konstrukciju novog poimanja „vremena“ u gradu koji bi trebalo smatrati mjestom „kozmičkog gostoprimstva“ u kojemu će arhitekti „poticati ‘planetarno supostojanje’ čovjeka i životinja, tehnologije i božanstava, živih i mrtvih“, a koji bi prije svega tražio uzore u indijskim pejzažima kao modelima gradova koji su „manje antropocentrični i otvoreniji za bioraznolikost, svetost i ljudsku ljepotu“.⁷ Iako bi bilo lako tvrditi kako je moderni mentalitet na kojem se već dugo zasnivaju arhitektonske prakse u prošlosti dovodio do produktivnih dijaloga i ishoda, oni se danas čine nedostatnim za promišljanje aktualnog stanja gradova. Svijet se proširio i povezao na način koji nas prisiljava da promijenimo skup izvjesnosti oslonjenih na Europu i Sjevernu Ameriku, tjerajući nas na raspravu koja će uključiti veliki potencijal i intelektualno bogatstvo raznih konteksta južno od ekvatora. Što bi se dogodilo kada bi poslušali savjet Andree Branzija i shizofreno krenuli u ozbiljno razmatranje lekcija s tih geografskih područja te mogućnosti njihove primjene na proizvodnju suvremenog grada? Što bismo mogli naučiti kada bi izmijenili nešto od one racionalne dinamike koju smo naslijedili od modernizma? Prema tome, mogli bismo produktivno iskoristiti tu priliku kako bismo preispitali neka od svojih temeljnih načela, promišljajući o tome do koje su mjere operativna u aktualnom globaliziranom i složenom pejzažu gradova. Ovo se osobito odnosi na promišljanje jednostavnih, ali ključnih pojmova kao što su *prostor* i *vrijeme*, a koji su već dugo predstavljeni isključivo našim kontinentalnim iskustvom. Tijekom posljednjih desetljeća problemi prostora više su puta preformulirani. Iz tih su formulacija proizašle neke provokativne rasprave i projekti. Međutim, projekt novog promišljanja vremena u odnosu na urbanost nije bio toliko prisutan i stoga predstavlja plodno i zanimljivo područje koje tek treba istražiti. Vrijeme u gradovima odnosi se na niz konceptualnih kategorija koje su ključne za promišljanje urbanosti, kao što su pojmovi *vječnosti*, *trajnosti*, *nestalnosti* ili *prolaznosti*, koji su na određeni način oblici u kojima se vrijeme projicira u prostor. Počnemo li ih promatrati kroz prizme koje se razlikuju od linearnog i trajnog shvaćanja vremena, to bi moglo otvoriti zanimljiva polja za raspravu.

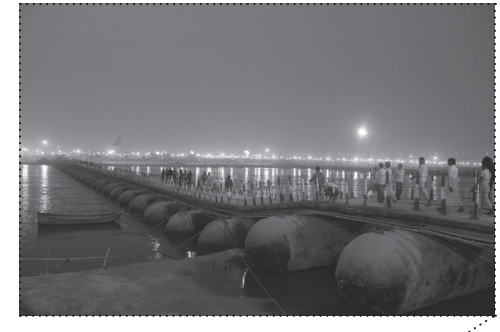
PORTALI U KUMBH MELI.
FOTO: FELIPE VERA, 2013.

KUMBH NOĆU.
FOTO: FELIPE VERA, 2013.

IZGRADNJA KUMBHA.
FOTO: VINEET DIWADKAR, 2013.

PONTONSKI MOSTOVI NOĆU.
FOTO: FELIPE VERA, 2013.

Prolazni grad kao neprestana pregradnja

Dok nam Varanasi nudi fleksibilan model korištenja prostora, jedan drugi primjer ilustrira prostornu nestalnost na daleko ekstremniji način. „Prolazni grad Kumbh Mela“ nudi drugačiji oblik pejzaža u nestajanju koji nam pomaže da promišljamo materijalne aspekte prolaznosti. On nudi fleksibilan model konstrukcije prostora koji je privremen, cikličan, u neprestanom razvoju i spreman na pokret s obzirom na promjene u okolišu i na zadovoljavanje potreba hodočasnika koji nastoje uspostaviti vezu s „ovom intenzivnom“ geografijom. U nastavku teksta razmotrit ćemo tjelesniju dimenziju prolaznosti, za koju projekt grada Kumbh Mela predviđa elastičnost i izgrađuje robusnost tako što prihvaća dijametralno suprotne pritiske koji dolaze od priljeva stanovništva, kretanja različitih tijekova i ljudske, odnosno materijalne zbijenosti. *Kumbh Mela* jest legendarni hinduistički festival koji se događa svakih dvanaest godina u četirima indijskim gradovima: Haridwaru, Allahabadu, Nashiku i Ujjainu. Mitološko je izvorište toga festivala legenda koja kaže da je tijekom bitke među bogovima (*deva*) i demonima (*asura*) četiri kapi svetog nektara besmrtnosti (*Amrit*) palo u četiri grada u kojima se odvija festival. Stoga u vrijeme kada odnos Jupitera i Sunca ponavlja nebesku kartu koja je bila prisutna u vrijeme bitke, svete rijeke u koje su pale kapi imaju moć davanja golemih duhovnih dobara. U te dane, tijekom mjeseca *Magha*, okupljaju se milijuni hodočasnika kako bi boravili na mjestu *Kumbha*. Sveti ljudi, vjernici, hodočasnici, stranci i svi drugi ljudi susreću se na najvećem skupu na svijetu kako bi primili ta duhovna dobra. *Kumbh Mela* je još važniji, svetiji i posjećeniji kada se odvija u Allahabadu gdje se susreću tri svete rijeke. Danas su dvije od tih rijeka vidljive, Ganges i Jamuna (*Yamuna*), dok se treća mitska rijeka po imenu Sarasvati (*Saraswati*) javlja samo u svetim tekstovima i smatra se da je trenutačno nevidljiva (prema legendi teče ispod površinskih voda). Pozornost koju taj festival privlači u odnosu na druge hodočasničke punktove ozakonjena je od razdoblja Gupta sanskrtskim tekstovima poznatim kao purane i vede. Svete priče koje dovode u vezu bogove i njihovo djelovanje s geografijom, povezuju sveta mjesta nazvana *tirtha*, smatrana punktovima na kojima se brišu granice između božanskoga i ljudskoga.⁸ Među *tirthama* Allahabad pripada kategoriji *tirtharaja*, što znači „kralj svetih mjesta“. Smatra se da je to najsvetije mjesto koje postoji u trima svjetovima neba, zemlje i drugoga svijeta.⁹ *Prayaga* (izvorno ime Allahabada) također je poznat kao *Triveni*, što označava mjesto susreta triju svetih rijeka: Ganges – Jamuna – Sarasvati. Dvije od tih rijeka danas su vidljive, Ganges i Jamuna. Treća je rijeka Sarasvati koja se neprestano spominje u svetim tekstovima, no danas nije vidljiva na tom mjestu. Dok ne vidimo slike festivala Kumbh Mela, teško bismo mogli i zamisliti da tako složeni megagrađ tolikih razmjera uopće može nastati u tako kratkom i zbijenom vremenu. Tijekom nekoliko tjedana to najveće javno okupljanje na svijetu formira vlastite ceste, pontonske mostove, platnene šatore koji služe za smještaj i vjerska okupljanja, kao i privid društvene infrastrukture – što redom preslikava funkcije stvarnog grada. Ovaj megagrađ iznikao u trenutku služi od 5 do 7 milijuna ljudi tijekom 55 dana, kao i dodatnom priljevu od 10 do 20 milijuna ljudi koji pristižu u ciklusima od 24 sata tijekom pet glavnih dana obrednog kupanja. Kada festival završi, cijeli se grad rastavlja na dijelove jednako brzo kao što je i sklopljen, obrnutim postupkom procesa izgradnje, pri čemu se naselje

rastavlja na osnovne dijelove, a većina materijala se reciklira. Masovno okupljanje tako rezultira nastankom najvećega nestalnog megagrađa na svijetu. Tijekom festivala područje Kumbh Mela postaje autonomnim gradom u smislu institucionalnog okvira, jer njime upravlja nekoliko privremenih vladinih agencija koje ondje imaju zakonske ovlasti – tako i prostor uprave ovdje nosi snažan predznak prolaznosti. Institucionalna struktura koja upravlja gradom razvija se ovisno o fazi u kojoj djeluje. Nastanak grada može se podijeliti u četiri glavne faze koje utječu i na narav njegove uprave. Prva je početna faza planiranja koja se odvija izvan fizičkog prostora Kumbha i uključuje vladine organe na razinama od lokalne do nacionalne. Nakon toga slijedi implementacija koja se odvija na periferiji lokaliteta dok je razina rijeke još visoka te na samom lokalitetu nakon što se Ganges i Jamuna povuku. Treća je faza proces upravljanja koji odgovara razdoblju kada je grad u funkciji. Tu se uprava, osim izazova nadzora nad ljudskim masama, mora uhvatiti u koštac i s rijekom čija razina ili putanja mogu fluktuirati i po devet metara dnevno. Naposljetku, tu je faza dekonstrukcije koja započinje nakon posljednjeg dana kupanja. U tom procesu prostor se preprogramira u poljoprivredno zemljište na nekoliko tjedana prije nego što Ganges iznova poplavi i prisvoji ovo područje tijekom razdoblja monsunskih kiša. Upravu nad gradom provodi organizacijska struktura koja nije samo nestalna – jer to je nešto što bismo mogli očekivati s obzirom na privremenu narav grada – nego i fleksibilna, jer dopušta progresivni nastanak transverzalnih komunikacijskih veza kroz različite hijerarhije. S vremenom, kako nastupa faza implementacije, sustav uprave postaje sve dinamičniji te formira tijela na različitim razinama, reprezentirana na licu mjesta. Tijekom te faze javljaju se različiti mehanizmi povratnih informacija među različitim razinama unutar hijerarhija kako bi se odgovorilo na potrebu za brzim odlukama i prilagodbama u materijalizaciji plana. Dinamičnost strukture doseže vrhunac kada je grad u funkciji. U to vrijeme uprava se prebacuje s visokih državnih i regionalnih razina, na upravu smještenu u samom Kumbhu. Ključna je pritom činjenica da se uprava Kumbha sastaje na terenu svake večeri tijekom festivala, u dinamici koja povezuje svaku pojedinu razinu upravne strukture koja je inače hijerarhijska. To omogućuje upravitelju događanja da reagira na svaki nepredviđeni incident ili prohtjev u gradu brzo i učinkovito, zaobilazeći neučinkovite procese traženja dopuštenja kada je to nužno. Po završetku cjelokupnog procesa upravitelji često budu unaprijeđeni ili iznova imenovani u već postojeće vladajuće strukture, a institucionalni okviri koji su podupirali tu golemu operaciju nestaju poput tragova samoga grada nakon što rijeka preplavi teren tijekom razdoblja sezonskih monsunskih kiša. Reverzibilnost karakterizira svaku fizičku strukturu izgrađenu za ovaj grad, ona postaje glavno obilježje koje podupire njegov nastanak i omogućava njegovu prolaznost. Strategija implementacije koja je generička i primjenjuje *low-tech* metode konstrukcije, dopušta oblikovanje najnevjerojatnijih zdanja i morfologija, ostavljajući otvorenom mogućnost reverzibilnosti tih operacija po završetku festivala. Zahvaljujući tome, materijal se može iznova upotrijebiti u regionalnoj ekonomiji i lokalnoj industriji. Čitav Kumbh *nagri* počinje se rastavljati nakon posljednjega velikog dana kupanja koji je 2012. godine bio 17. veljače. Velik dio infrastrukture rastavlja se na dijelove odmah po završetku Kumbha. Na primjer, iskopavanjem cijevi za odvod otpadnih voda i vode za piće *Jal Nigam*

(vladina služba za vodoopskrbu) uklanja pristup tekućoj vodi putem slavina. Na sličan način sklapaju se šatori, pri čemu se odvajaju materijali koji će se vratiti dobavljaču, kao što su slavine, motori i cijevi, koji se vraćaju u trgovinu službe *Jal Nigam* iz koje su bili naručeni. Nakon što pristigne onamo, materijal se dalje koristi na drugim lokacijama Uttar Pradesha, za druge projekte u kojima sudjeluje *Jal Nigam*. Na okrugle bunare montiraju se cijevi od nekoliko metra dužine kako bi se povisili te ih rijeka ne bi preplavila. … Dio infrastrukture ostaje na lokalitetu. Na primjer, sa septičkih jama skidaju se strukture od bambusa, tretira ih se kemikalijama i nakon toga zatrpava pijeskom; isto se događa i s rezervoarima za vodu. Druge vrste infrastruktura, poput vreća s pijeskom i nužnika, odstranjuju se. Ako je riječ o nužnicima koje je postavila uprava Mela, što je najraširenija infrastruktura na tom lokalitetu, služba čistoće zadužena je za uklanjanje keramičkih sjedala i njihov odvoz u glavnu zdravstvenu stanicu. Ostatak materijala, poput cigle i bambusa, prodaje se raznim građevinskim poduzećima kako bi se upotrijebili na drugim lokalitetima. Isto se događa s električnom infrastrukturom. Kablovi se skidaju i namotavaju, a stupovi se rastavljaju na betonske i metalne komade, nakon čega se odvoze natrag u skladišta. Posebni odbori elektroprivrede vode digitalni inventar u kojem se bilježi svaka stavka. … Ceste i pontonski mostovi rastavljaju se dio po dio te odvoze na tri glavna skladišta u tom kraju: prvo se nalazi na paradnom poligonu, drugo pokraj željezničke remize, a najveće je u Jhusiju pokraj autobusnog kolodvora. Mostovi se rastavljaju na dijelove: najprije ograda, zatim ploče i naposljetku grede i stupovi. Nakon što je sva građa rastavljena i ponovno na raspolaganju, središnja vlada odlučuje kamo će raspodijeliti mostove i ceste ovisno o različitim potrebama okruga, a uglavnom su to sela s nepopločanim cestama i sklona poplavama. Nakon što se odluka donese, infrastruktura se raspodjeljuje i iznova gradi na različitim lokacijama Uttar Pradesha. … Nakon završetka festivala ne reciklira se samo građevni materijal nego i otpad postaje resursom kojeg valja odnijeti s terena. Velik broj lovaca na otpad iz Allahabada i okolnih krajeva pristiže na lokalitet. Iskopavaju otpadni ugljen koji su odbacili restorani kako bi ga iskoristili za ogrjev; prazne vreće s pijeskom od kojih su bili izgrađeni ghatovi kako bi od njih napravili užad. Uzimaju svu odbačenu drvenu građu ili bambus za paljenje vatre. Lovci na otpad uzimaju gotovo sve te tako potpuno očiste lokalitet. Organska građa koja ostane iza njih, poput vreća s pijeskom ili bambusa, razgradi se vremenom. Snažni vjetrovi pomiču pijesak i brišu tragove u pejzažu. Kada završi dekonstrukcija, mjesto počinje iznova uspostavljati obrasce koje ima tijekom ostatka godine. Stanovnici okolnih sela počinju pripremati gredice za sadnju sezonskog povrća poput krastavca i tikve. Gusta trava koju su ostavili sveti ljudi pali se kako bi se tlo učinilo plodnijim te se grade maleni bunari u blizini mjesta koje će postati poljoprivrednom površinom. Mjesto za kremiranje u petom sektoru iznova se uspostavlja, a s njime se vraća i svakodnevna uporaba obalnog pojasa rijeke. … Ono što najviše zapanjuje kod Kumbha nije to što se izgradi u tako kratkom razdoblju nego to što je sposoban razgraditi se jednakom brzinom. Višestruke i krajnje heterogene strukture organiziraju se oko kombinatornog sustava koji se oslanja na minimum građevnih strategija. Tehnike izgradnje koje se koriste također dopuštaju veći stupanj fleksibilnosti. Generička narav temeljnih elemenata, poput štapova povezanih uzetom ili jednostavnih klinova zabijenih pod pravim kutom ili dijagonalno, nudi beskonačne mogućnosti kombiniranja. Snaga je u sposobnosti da se postignu specifični i određeni oblici pomoću nekoliko neodređenih rješenja koja su primjenjiva na različite kontekste i podesiva u svakom trenutku. Zahvaljujući tom pristupu „na sastavljanje i rastavljanje“, građa koja se koristi za podizanje šatora, mjesta za okupljanje pa čak i spomenici visoki nekoliko metara mogu se nakon festivala iznova iskoristiti za druga zdanja. Paradoksalno, ono što možemo naučiti od grada Kumbh Mela jest da se najmanje održive prakse ne oslanjaju na izgradnju umjetnog okoliša nego na to koliko smo učinkoviti kada je riječ o rekonfiguriranju prostora koji smo već izgradili.

Prema efemernom pejzažu gradova

Indijske ekologije svetosti mogu nas naučiti kako ponovno uvesti privremenost u urbanistički imaginarij predviđajući prostore nestalnosti. Kurirajući smislene urbane obrede i pozivajući na razmatranje praktičnijih aspekata materijalne privremenosti, dematerijalizacija i rastavljanje postaju važni integralni procesi u projektiranju zgrada i gradova. … Mogli bismo na slučajevje kao što je Kumbh Mela gledati kao na prilike za promišljanje scenarija o gradovima koji, kao nepotpuni i otvoreni sustavi, uključuju različite privremenosti organizirane i uklopljene u njihov materijalni diskurs. Također bismo se mogli složiti da su to primjeri načina na koji je vrijeme u samom srcu urbanog razvoja, kroz artikulaciju smislenih procesa koji se odvijaju različitim tempom u urbanim sustavima i strukturama koje su inače kohezijske. Na razini

PUT U SANGAM.
FOTO: FELIPE VERA, 2013.

ULIČNE INTERAKCIJE U KJUMBHU.
FOTO: FELIPE VERA, 2013.

PRIPREMANJE HRANE U NAĞRIJU.
FOTO: VINEET DIWARKAR, 2013.

teritorijalnosti, mnoštvo trajnih i složenih komponenata koje se koriste u prolaznim naseljima recikliraju se i ponovno apsorbiraju u druge ekologije i geografije iste države, što rezultira neprekinutom petljom u protoku materijala. Na razini urbanosti, višestruki sustavi prilagodljivih strategija planiranja i projektiranja omogućuju novim okvirima da se uključuju u već postojeće slojeve infrastrukture i jednako tako isključuju iz njih. … Unatoč naizgled krhkoj pojavnosti prolaznoga grada, ti sustavi, obilježeni višim stupnjem elastičnosti i fleksibilnosti, sposobni su prilagoditi se transformacijama okoliša, ilustrirajući djelovanje u cilju neprestanog poboljšanja i postizanja sve veće učinkovitosti. Dok efemerni grad ima sposobnost izgradnje u kratkom razdoblju, kao u Kumbhu, ili prilagodbe promjenjivoj geografiji, kao u slučaju Varanasija, on je također sposoban rastaviti se istom brzinom ili se pak rekonfigurirati, izokrećući proces izgradnje ili poništavajući transformacije. Priznavanje potencijala prolaznih prostora da aktivno odgovore i reagiraju na priljev ljudi, vozila, dobara i komunikacija omogućilo bi arhitektima, urbanistima, gradskim čelnicima i pojedincima da zamisle suvremenu mnogostrukost urbanog prostora. … Štoviše, implikacije „efemernog urbanizma“¹⁰, kao i razumijevanja snažnih učinaka vremena i njegove sposobnosti da dinamično mijenjaju prostore, mogli bi se integrirati u proces projektiranja. Arhitekti bi mogli razmotriti opciju prilagodljivih mehanizama za razliku od anticipacijskih tehnika, jer postoji sve veća potreba za prilagođavanjem promjenama. Kako projektirati urbane sustave u kojima će i materijali i tehnologije, kao i društveno-ekonomski pejzaži, biti otvoreni i reverzibilni? Kako arhitekti mogu u proces projektiranja ugraditi strategije koje će urbane sustave učiniti sposobnima za prihvaćanje promjena?

¹ Riječ je o hinduističkoj izreci koja o Varanasiju govori kao o mjestu gdje će se prekinuti krug reinkarnacije.

² Šakti je koncept ili personifikacija ženske božanske kreativne moći koja se u hinduizmu ponekad naziva i Velikom božanskom Majkom.

³ *Ghat* je niz stuba koje se spuštaju do neke vode, osobito do svete rijeke.

⁴ *Assi Ghat* je najjužniji ghat u Varanasiju.

⁵ *Manikarnika Ghat* je možda najvažniji ghat u Varanasiju, poznat kao prvo mjesto hinduističke kremacije.

⁶ Brahmini su kasta koja se većinom pridržava načela kao što su štovanje veda, priznavanje činjenice da postoji više različitih načina za postizanje spasenja i dolaska do istine, vjerovanje da je Bog jedan, no ima beskonačno mnogo imena i oblika, prema kojima možemo pjevati i štovati ga u skladu s našim razlikama u percepciji, kulturi i jezicima, zatim da brahmin treba djelovati za dobrobit čitavoga društva i tako dalje. Dnevne prakse brahmina uključuju *sandhyavandanu* (molitve upućene Gayatri i Bogu Sunca), molitve *ishtadaivi* ili *ilavelpuu* (osobnom bogu), jogu, nenasilje, vegetarijanstvo itd.

⁷ Sordi Vera et al. (ur.), *Andrea Branzi, From Radical Design To Post-Environmentalism*, ARQ Ediciones, Santiago, 2015.

⁸ Usp. Hans Bakker, *Ayodhya: Three Parts (Bound in One)*, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi, 1990.; D. P. Dubey, *Pilgrimage Studies. The Power of Sacred Places, Society of Pilgrimage Study*, Allahabad, 2001.; Diana Eck, *India: A Sacred Geography*, Harmony Books, New York, 2012.

⁹ Usp. Dubey, bilj. 8, 12.

¹⁰ Za detaljniji opis pojma prolazni urbanizam u odnosu na suvremene gradove vidi: Rahul Mehrotra, Felipe Vera, „Ephemeral Urbanism: Learning from Pop-Up Cities“, u: Daniel Ibañez, Nikos Katsikis (ur.), *New Geographies 06, Grounded Metabolism*, Harvard University Graduate School of Design, Cambridge, MA, 2013., 122–131.